

לשוננו לעם

עורך: משה פלורנטין

מתוך

כרך נד, תשס"ג-תשס"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אסתר בורוכובסקי בר־אבא

דקדוק הלשון המדוברת?

מחקר הלשוניות המדוברות נמצא בעשרות השנים האחרונות בתנופה גדולה. מחקרים רבים מדגישים שהלשון הכתובה אינה העברה גרידא של טקסט שבדיבור אל הכתב, ולהפך, כמובן, הלשון המדוברת אינה העברה גרידא של טקסט כתוב אל הדיבור. נסיבות ההפקה השונות וכללי השיח השונים הפועלים בשני הערוצים גורמים להבדלים עקרוניים ביניהם, ולמעשה מדובר בשתי מערכות שונות, שלכל אחת מהן כללים משלה (כך למשל, לייקוף, 1982, עמ' 239; האלידי, 1989, למשל פרק 6; בייבר ואחרים, 1999, בעיקר פרק 14; דר־בואה, 2001, ועוד רבים). ספרים ומאמרים היוצאים לאור חדשים לבקרים מגלים עוד ועוד תופעות לשון המיוחדות ללשון הדבורה.¹

במאמר זה אני מבקשת להציג חלוקה של תופעות הלשון הרווחות בלשון המדוברת לשתי קבוצות עיקריות. רק בתופעות של אחת הקבוצות אני מציעה בהסתייגות לראות חלק מ"דקדוק הלשון המדוברת".

אתחיל בהצגת תופעות לשון אחדות המאפיינות את הלשון הדבורה, להבדיל מן הכתובה, ולאחר מכן אמיין אותן לסוגיהן:²

יש להעיר שההכללה שאנו עושים כאן מתעלמת מהמשלבים של הלשון הדבורה השונים זה מזה בכל תחומי הלשון. הדוגמאות המובאות כאן נאספו

* תודתי לתלמידתי דנה בר־אל על עזרתה ועל הערותיה המועילות. תודה לבני, יגאל בורוכובסקי, על הדיונים המשותפים הפוריים ועל עצותיו החכמות.

1. המונח "לשון דבורה" מתייחד לסימון לשון דיבור ספונטנית וטבעית, שבה קיימת חוקיות שונה במובהק מהמצוי בלשוניות הכתב. המושג "לשון מדוברת" מתייחס לכל מבע לשוני המבוצע בדיבור פה גם כשהוא נקרא מן הכתב, נלמד בעל־פה וכיוצא באלה. במקרים אלו הלשון המדוברת דומה ללשון הכתובה (ראה לעניין זה יזרעאל, תשס"ב, עמ' טו-טז).
2. רוב הדוגמאות שלהלן מובאות מדיווחים או מקטעי ראיונות באמצעי התקשורת וכן משיחות שתיעדתי או שתועדו בעבורי. לבד מאלה הבאתי דוגמאות משלושה ראיונות עיתונאיים שהגיעו לידי בצירוף ההקלטות ותמליליהן: "האם לחסל את ערפאת", סימפוזיון בהשתתפות אנשי אקדמיה בכירים שהתפרסם במוסף לשבת של "ידיעות אחרונות" ב־31 באוגוסט 2001 (סבר פלוצקר) – להלן: "סימפוזיון"; "איכשהו נהייתי סמל", ריאיון עם ד"ר נורית פלד־אלחנן שהתפרסם ב"את", גיליון 470, נובמבר (2) 2001 (דבורית שרגל) – להלן: "פלד־אלחנן"; ו"שיח לוחמים", ריאיון עם קבוצת חיילים שהתפרסם בעיתון "כל העיר" ב־7 בספטמבר 2001 (אורי בלאו) – להלן: "שיח לוחמים".

מרבדים שונים של הלשון הדבורה ללא הבחנה כלשהי. מיון התופעות על פי שכיחותן במשלבים שונים סבוך ואינו חשוב לעיוננו כאן. ברור מאליהו שתיאור מדויק של הלשון הדבורה חייב להתייחס לגווניה השונים.

א. התחלות נפל

בשם זה אנו מכנים ניסיון לא מוצלח של הדובר להביע את המסר שהוא מבקש להעביר, והמסר ננטש לטובת התחלה חדשה.

האיל הוא מסמל [...] אנשים שנולדו בשנת האיל יש להם כל מיני תכונות אופי לפי השנה הזאת (מיכל חפר, מומחית ללימודי סין, "רשת על הבוקר", ערוץ 2, 30 בינואר 2003).

ב. תיקונים עצמיים

הדובר מתקן את עצמו בתוך דבריו.

גרנט אחראי לזימון, לאיזימונו של קטן (הכדורגלן פליקס חלפון, "רשת על הבוקר", ערוץ 2, 27 בדצמבר 2002).

ג. בלילים תחביריים

משפטים רבים בשפה הדבורה באים בסדר מילים משובש לעומת סדר המילים המוכר לנו מן הלשון הכתובה.

שמו של הצופה יופיע על המסך שפטר נכונה את החידה (אבי ראט, "מבראשית", ערוץ 1, 31 בינואר 2003).

בין הגרעין (הצופה) לבין פסוקית הלוואי שלו (שפטר נכונה את החידה) בא נשוא המשפט עם משלימו המוצרך (יופיע על המסך). סדר המילים הרגיל הוא, כמובן: שמו של הצופה, שפטר נכונה את החידה, יופיע על המסך.

ד. צורות יידוע אחדות לצירוף סמיכות

בלשון הדבורה יידוע צירופי סמיכות נעשה הן על ידי הוספת ה"א הידיעה לסומך (זו הדרך התקנית הרגילה בלשון הכתובה) הן על ידי הוספת ה"א הידיעה לנסמך והן על ידי הוספת ה"א הידיעה לשניהם (לנסמך ולסומך), כפי שרואים בדוגמאות הבאות:

כמו שאמרתי קודם בדבריי, חופש הבחירה בתוך התהליך הוא מאוד מאוד חשוב (ד"ר לוינסקי, על חופש הבחירה בכל הקשור ללידה, "מבט נשי", ערוץ 2, 29 במארס 2002).

משקיעים משאבים מבחינת השמירה, מבחינת האמצעי מיגון (גל גבאי, כתבת חדשות ערוץ 2, 28 במארס 2001).

דיווחת, ענת, קודם, על המדיניות ההבלגה שנפסקה... (דיווח מהשטחים, גיא קוטב, רשת ב, 31 במארס 2001).

ה. היעדר התאם מסוגים שונים

- אי-התאם בין הפועל לנושא
במקרה שהנשוא (בעיקר פועל קיומי) בא לפני נושא, הוא עשוי לבוא בצורת היחיד שהיא הצורה הבלתי מאופיינת:³

הסיפור המרכזי בא לתאר עד כמה אברהם נחשב מבחינת האומות הסובבות אותו ודווקא הכנענים, הכנענים הם אלה שמהם בהתחלה היה לנו חשבונות קשים אתם (הרב מרדכי אלון, "מבראשית", ערוץ 1, 1 בנובמבר 2002).

- הפועל בלשון רבים והנושא לשון יחיד:

את זה אני לא זוכר, עברו מאז הרבה זמן (ד"ר ברק, עד במשפט יקירי, 1 באפריל 2001).⁴

- אי-התאם במספרים:

הקפיצו אותנו למין גבעה כזאת שנקראת התנחלות... בקיצור זה איזה גבעה יענו מסביבה הכל ערבים, ואיזה חמש קרואנים, פלוגה שלמה הגענו שם לגבעה הזאת (שיח לוחמים, חייל מספר על השירות בשטחים).⁵

- אי-התאם של שם התואר:

ניהלנו מגעים עם גורמים שונים במשך השנה וחצי האחרונים (יו"ר ועד עובדי כור, גלי צה"ל, 8 במאי 2001).

- אי-התאם של אוגדים שונים:

שסעת זה סכיזופרניה (פלד-אלחנן).

ההתייחסות של המתנחלים היה, יענו סתם, כאילו זה דבר מהשורה (שיח לוחמים, חייל מספר על ההתייחסות של המתנחלים להגעה של פלוגה שלמה להתנחלות כדי לשמור על קרואנים בודדים).

3. ראה דיון נרחב על כך אצל רביד, 1995, עמ' 124-129. אמנם יש דוגמאות להיעדר התאם מסוג זה אפילו במקרא, אך בעברית המדוברת התופעה רווחת מאוד.
4. כאן בא הפועל לפני הנושא, אבל הוא אינו בא בצורת יחיד זכר, שהיא הצורה הבלתי מאופיינת, אלא הוא מופיע בצורה שגויה מבחינת ההתאם. נראה שהמבע הראשון שעליו חשב הדובר הוא "עברו מאז הרבה שנים", ולכן השימוש בצורת הרבים.
5. לעניין נטרול ההבחנה בדיבור בין שני מיני שמות המספר ועל הנטייה להעדת צורת הנקבה ראה רביד, 1995 ו-1995.

ביטולה של תכנית הגירוש היוותה תקדים חשוב (תכנית על יהודי בולגריה, ערוץ 1, 19 באפריל 2001).⁶

ו. אי-עקיבות תחבירית⁷

לעתים מחליף הדובר (שלא במודע) את המבנה התחבירי תוך כדי הפקת המבע. התוצאה המתקבלת היא מבע שסופו אינו תואם את תחילתו מבחינה תחבירית. מה שאתם צריכים לזכור דבר אחד... (מרדכי שקלאר, רשת ב, 31 במארס 2003).

נראה שהתלכדו כאן שני מבנים תחביריים כמו: מה שאתם צריכים לזכור זה דבר אחד + אתם צריכים לזכור דבר אחד.

זה לא בטוח שזה נכון והמוטיבציה היא גם לא בטוח שהיא נכונה (שיח לוחמים).

המבנים שהתלכדו הם כנראה: המוטיווציה היא גם לא נכונה + המוטיווציה גם לא בטוח שהיא נכונה.

ז. מבנים תחביריים מיוחדים

בשפה הדבורה רווחים מבנים תחביריים שאינם מקובלים בלשון הכתובה. להלן אחדים מהם:

- משפט שאלה במבנה מיוחד:

"טקסס" זה ממת', 74"? (שיחה בין שני סטודנטים לקולנוע על הסרט "טקסס", נובמבר 2000).

המברשת הזאת של מי? (5 בינואר 2003).

בדגם מיוחד זה של משפט שאלה נשמר המבנה של משפט החיווי, ומילת השאלה מוצבת במקום המתאים לחלק המשפט שהיא שואלת עליו. במקרים רבים, כמו בדוגמה הראשונה, באה תמורה למילת השאלה, שהיא בעצם תשובה אפשרית.

- כינוי רמז מְטָרִים ופְסוּקִית תמורה מפרטת:

זה יכול להיות שבשטח קרו דברים אחרים (שלמה בן-עמי בוועדת אור, 19 בנובמבר 2001).

6. נראה שמדובר או בגרירה מביטולה, שכינוי הנסתר שבו נותן תחושה של שם בנקבה, או בגרירה מתכנית.

7. ראה למשל בייבר ואחרים, 1999, סעיף 14.2.5.

בשפה הדבורה מרבים להשתמש בכינוי רמז (בעיקר זה) ואחר כך, בהמשך המבע, באה פסוקית תמורה מפרטת הנושאת כמובן את עיקר המסר.⁸

• משפטים חד־איבריים

משפטים הבנויים מאיבר אחד מקובלים מאוד בשפה הדבורה, ובנסיבות הדיבור הם מתקבלים כמשפט שלם ומובן לחלוטין:

תפסתי פחד, עכשיו האוטו של ההורים שלי שהוא בסדר, אני כל הזמן מסתכלת על הטורים אם הם לא נמוכים מדי, פסיכית (שיחה בין חברות במסעדה, אחת מהן מספרת שהתקלקל לה האוטו ושהיא שאלה את המכוננית של הוריה, נובמבר 1999).

אני כל כך נהנית מזה. משגע (אישה מספרת על עבודתה, 27 בינואר 2003).

• משפטי ייחוד

משפטי ייחוד מסוגים שונים רווחים מאוד בלשון הדבורה.⁹ ככל הנראה, הסיבה לכך היא שבמקרים רבים הדובר מציג את נושא השיח שלו (topic) בתחילת המבע, ולאחר מכן הוא מתקשה להעמידו כנושא דקדוקי וכך נוצר משפט ייחוד. בדוגמה הראשונה מובא משפט ייחוד "רגיל" הרווח גם בשפה הכתובה, ואחריו מבני ייחוד האופייניים דווקא לשפה הדבורה:

[...] כי בית"ר ירושלים, גם משכורות אין להם לשלם (הכדורגלן פליקס חלפון, "רשת על הבוקר", ערוץ 2, 27 בדצמבר 2002).

• ייחוד של פסוקית:

מה שקורה כאן, למה אנחנו מצדדים בזה? (מרואינת קובלת על השירותים הניתנים לילודות בארץ, "מבט נשי", ערוץ 2, 29 במארס 2002).

• ייחוד ללא כינוי מוסב (המשפט הוצג לעיל בעניין אחר):

תפסתי פחד, עכשיו האוטו של ההורים שלי שהוא בסדר, אני כל הזמן מסתכלת על הטורים אם הם לא נמוכים מדי.

• זה הן כחלק ייחוד הן ככינוי מוסב:

זה, בדיוק על זה מתים פה (פלד־אלחנן, מתרעמת על שימוש לא נכון לדעתה במושג 'כבוד' [זה = 'כבוד']).

זה, בדיוק על זה אני מדברת (מן הדיבור)

8. ראה עוד על מבנה זה אצל אור, תשנ"ג, עמ' 95; גולדברג וקנטור, תשס"ד, עמ' 52; בר (תשנ"ז, עמ' 321) רואה במבנים מעין המבנה הזה סוג של מבנה ייחוד.

9. לסקירה מפורטת של מבני ייחוד ושל דרגות הייחוד השונות, ובכללם התייחסויות לשפה הדבורה, ראה בר, תשנ"ז.

- מילת היחס מובאת הן בחלק הייחוד הן בכינוי המוסב:
על העניין ההוא – אני עוד רוצה לדבר אתך עליו, זה לא סגור (אם לבתה, 28 בדצמבר 2002).
- כינוי גוף פרוד כחלק ייחוד:
אני, חם לי תמיד יותר מאחרים (דוברת בדיון בשאלה אם להפעיל מזגן, 3 בינואר 2003).

ח. עניינים שבין התחביר למילון

- מילות שעבוד
למה לפתיחת פסוקית סיבה:
ברור שאני חושב שעדיף לא להילחם מול צבא, למה אני לא יודע אם לחלק מכם יצא לראות את הסרט של "יקיצת הארי" של צבא מצרים. תשמע, זה לא כדאי כל כך לפתוח כל כך מהר במלחמה אתם (שיח לוחמים, חייל מסביר למה לדעתו עדיף להילחם מול אוכלוסייה אזרחית ולא מול צבא. מספר על הסרט "יקיצת הארי" של דובר צה"ל, המראה את הכוח הרב של הצבא המצרי).

שימוש זה מאפיין לשון דיבור בלתי פורמלית מאוד או לחלופין, לשון נמוכה.

- ש- לפתיחת פסוקית זמן:¹⁰
אבל האמת היא שפגשתי את רותי, שהיא הייתה המורה הראשונה שלי, שהיא מורה למשחק מול מצלמה, ברגע שפגשתי אותה, אמרתי זהו זה, אני אלך על זה... (ניקול הלפרין, "קפה טלעד", נובמבר 1999).¹¹
- סמני שיח מסוגים שונים המיוחדים ללשון הדיבור
סמני שיח הם מילים וצירופים העשויים לבוא במבע כמעט בכל מקום, ומקובל היה לומר שאין הם תורמים במישרין לתוכן המבע ולערך האמת שלו, אלא מתייחסים לפעולת הדיבור עצמה, ויש להם תפקידים פרוצדורליים או אקספרסיביים. גבולות קבוצת סמני השיח אינם חד-משמעיים, ובמחקר כיום הסמנים נתפסים יותר ויותר חיוניים לשיח ואף למשמעות המבע.¹²

10. ש- כזאת כבר מצויה במשנה. ראה בר-אשר, תשמ"ג, עמ' 93 ואילך. אשר לעברית המדוברת, נראה שש- זו מקורה בדיבור מרושל טבעי: כש- < ש-, כלומר, השמטת הכ"ף שבמקום זה היא באפס תנועה.

11. מתוך ההקשר הרחב יותר ברור שאין כאן כוונה למבנה בדגם נושא שהוא מילת תוכן "(האמת) + אוגד (היא) + פסוקית נושא תוכן (שפגשתי את רותי)".

12. לביבליוגרפיה מקיפה בנושא סמני השיח ראה, למשל, יוקר וזיו, 1998.

להלן דוגמאות אחדות של סמני שיח האופייניים לערוץ הדבור, בלא דיון מפורט בפונקציות שלהם, בתרומתם לשיח, בנסיבות השימוש בהם וכיו"ב. בדוגמה הבאה שני סמני פליאה, **יו ומה** :

יו, מה, עומר פה? אני חושבת ששמעתי אותו (דברי אם בבוא הבת אליה לביקור. הדוברת חשבה שבתה באה לבדה, אך הופתעה לשמוע את קול נכדה מבחוץ, נובמבר 2000).

בדוגמה הבאה המילה **בסדר** מובאת כסמן אישור :

בסדר, אני מקבל את העיקרון הזה (סימפוזיון, פרופ' מררי בתגובה להצעה לנהוג עם הפלשתינים בשיטת המקל והגזר).

בדוגמה הבאה המילה **נגיד** מובאת כסמן הדגמה :

בן אדם שיש לו משהו על-טבעי, איזה יכולות על-טבעיות, נגיד (שיחה בין שני סטודנטים לקולנוע על סרטים שבמרכזם אדם בעל יכולות על-טבעיות, נובמבר 2000).

הקווים המייחדים את הלשון הדבורה, שרק מעט מהם הוצגו לעיל, נחלקים לשני סוגים, השונים זה מזה בעיקר בסיבות להיווצרות התופעות, בשכיחותן ובדרך שבה הן מופקות אצל המוען ונתפסות אצל הנמען. התופעות הנזכרות כאן שייכות בעיקר לתחום התחביר והמילון.

1. תופעות לשון הקשורות באופן ההבעה

לפני שהמדבר דיבור ספונטני מנסח את דבריו במילים, יש בראשו תמונה כללית בלבד על מה שהוא מבקש לומר; החשיבה, התכנון והדיוק בפרטים נעשים יחדיו תוך כדי הדיבור. הוא מעוניין בראש ובראשונה להעביר מסר, ולכן הוא משתדל בעיקר להישמע ולהיות מובן. נוסף על "התכנון המדורג" הדובר גם אינו יכול לבטל את מה שכבר נאמר, להבדיל מהכותב היכול למחוק את דבריו לפני פרסומם או לפני העברתם לנמען. נסיבות ההפקה המיוחדות הללו מניבות תופעות לשון מגוונות, כגון ריבוי חזרות: הדובר מנסה לעתים קרובות לשפר את דבריו, לנסח אותם שוב ולהסביר את כוונתו עד למצב שבו הצורה הסופית שקיבלו דבריו משביעה את רצונו פחות או יותר, ובעיקר עד שנראה לו כי הנמען הבין אותו כראוי (אם הנמען הבין אותו באמצע המשפט התחבירי, אין לו כל רתיעה מהפסקת דיבורו אף באמצע המשפט).¹³ נוסף על ריבוי החזרות, דבריו משופעים בהתחלות נפל ובתיקונים עצמיים, שהם הביטוי הלשוני לאותו הניסיון

13. על חזרות מסוגים שונים בלשון הדיבור ראה טאנן, 1989.

לנסח את דבריו טוב יותר.¹⁴ כמו כן הוא מרבה בגמגומים ובביטויים ממלאי חלל כדי – להותיר לו זמן למחשבה ולניסוח.¹⁵

תכונה אחרת של המבע הדבור היא שאין לו קיום, שהוא "מתנדף", להבדיל מדברים כתובים שיש להם קיום פיזי, ולעתים אפילו קיום ממושך מאוד. ל"התנדפות" הזאת קשורה תכונת האי-הקפדה של הלשון הדבורה. תכונה זו משאירה את הדובר בדרך כלל שווה נפש לנוכח גילויי אי-רֵהיטות בדבריו, והיא אף מולידה לעתים טעויות דקדוקיות עקב חוסר ריכוז, שכחת התחלת הדברים וכדומה. הדובר נע על ציר דמיוני שבו מתנגשת החשיבה לפניו עם התיקון לאחר, ועליו לשקול תוך כדי הדיבור את הרווח שיופק מתיקון לעומת הנזק שייגרם לרצף הדיבור ולריכוז שלו ושל הנמען. הצלחת התקשורת היא בהשלמת העברת המסר, ובדרך כלל לא חשוב בעיני המוען או בעיני הנמען אם נבחרה המילה המתאימה ביותר להעברת המסר, אם נעשה שימוש מדויק לחלוטין בביטוי כלשהו,¹⁶ אם הניסוח מהוקצע ואם הושלם המבנה התחבירי של המשפט.¹⁷

נעיין לדוגמה בדו־שיח שלהלן בין בני זוג שהגיעו לקמבודיה בערב, וערכו סיור קצר סביב המלון (דצמבר 2002):

א: החום בחוץ כבד מאוד!

ב: חכה את החום של מחר...

כוונת ב: חכה ותראה את החום שמצפה לנו מחר, שהרי עכשיו ערב, ומחר במשך היום צפוי שיהיה חם הרבה יותר.

בדוגמה זו המבע הבלתי מוקפד מוליד משפט מעוות מבחינה תחבירית, ורק שחזור מידי של המידע המלא עשוי להסביר איך בדיוק נוצר המשפט הזה. בדרך כלל המשפטים הדבורים מתוכתבים ומנותחים רק לאחר האירוע, ולכן כל שחזור הוא בגדר השערה בלבד.

14. ראה למשל, בייבר ואחרים, 1999, סעיפים 14.2.3 ו-14.2.4, ולסקירה מפורטת של ספרות המחקר על תיקונים עצמיים, פוקס ואחרים, 1996.

15. ראה למשל בייבר ואחרים, 1999, סעיף 14.2.2.

16. להלן שתי דוגמאות המציגות בחירת ביטוי לא מדויק בשטף הדיבור: סטודנטית בסמינר מדברת על תופעת הטלפונים הניידים ואומרת "קשה יהיה להוקיע אותה מהחברה" (5 בינואר 2003) וכוונתה: קשה יהיה לשרש את התופעה. סטודנטית אחרת מדברת על המתת חסד ואומרת "כל אדם זקוק למות מוות מכובד" (5 בינואר 2003) וכוונתה: כל אדם זכאי למות מוות מכובד. על תופעה זו ראה למשל, בייבר, 1988, עמ' 108.

17. רוב התופעות שלעיל קשורות לתכונות הקטיעות של הדיבור, המנוגדת לרציפות המאפיינת את השפה הכתובה; ראה למשל, צייף, 1982; מילר וויינרט, 1998.

2. תופעות לשון שהן חלק ממערך הכללים של השפה הדבורה

ניתוח השפה הדבורה והשוואתה לשפה הכתובה מלמדים שבשפה הדבורה יש מכלול שלם של קווים לשוניים הרווחים בה מאוד, ואין להם מקום בכתובים. בקבוצה התופעות הראשונה הוצגו תופעות לשון הנובעות מאופן ההפקה הספונטני של הלשון הדבורה, ואילו בקבוצה זו הוצגו תופעות שאינן קשורות (לפחות לא במישרין) לאופן ההפקה.¹⁸ הדובר המכיר את השפה משתמש במודע בביטויים ובמבנים הרגילים לו ולדוברי הלשון האחרים. כמה מהם משותפים לשני הערוצים, הכתוב והדבור, וכמה מהם מיוחדים לערוץ הדבור. דוגמאות לתופעות הנכללות בקבוצה זו כבר הובאו לעיל, למשל יידוע הסמיכות על ידי הוספת ה"א הידיעה לנסמך (סעיף ד), המבנים התחביריים המיוחדים (סעיף ז) וסמני השיח המיוחדים (סעיף ח). אני מבקשת לומר אפוא שהדובר המיידע למשל את הסמיכות כולה על ידי הוספת ה"א הידיעה לנסמך ("האמצעי מיגון") אינו טועה או מתבלבל, אלא הוא משתמש בטבעיות בלשונו הדבורה כפי שהוא רגיל. רוב הנמענים אף אינם חשים כל אי־נוחות בשמעם התבטאות מעין זו. יתרה מזו, לעתים נוכל לומר בביטחון שבשפה הדבורה מבני סמיכות נכונים חורגים מן המקובל. כך יישמע חריג ביותר מבע כמו: "שואב האבק התקלקל". הרוב המוחלט של הדוברים יאמרו "השואב אבק התקלקל".

התופעות שהוצגו לעיל בשתי הקבוצות רווחות מאוד בשפה הדבורה. הן ייכללו, כמובן, בכל תיאור ממצה של שפה זו. ואולם בבואנו להכריע מה נכלל בדקדוק של השפה, אנו חשים מיד שתיאור ממצה של שפה אינו זהה לדקדוק שלה. תופעות רבות מן הנזכרות כאן אינן נראות חלק מן הדקדוק. נשאלות פה שאלות נאיביות לכאורה, אך סבוכות מאוד למעשה: מהו "דקדוק" בכלל, ומהו "דקדוק של לשון דבורה" בפרט.

אציין כאן שלושה קריטריונים החייבים להתקיים בתופעה לשונית כדי שתיחשב לחלק מדקדוק הלשון הדבורה שבו אנו עוסקים:

א. שגירות התופעה אצל רוב דוברי השפה הילידיים – נראה שמנהג לשון הרווח אצל רוב הדוברים הוא חלק מן הדקדוק. שגרת לשון כזו ניתן לבחון על ידי שכיחות סטטיסטית.¹⁹

ב. קבלת התופעה כשפה טבעית אצל הנמענים – כלומר, כאשר נמען, שהוא דובר ילידי, יַעַד להתגלות התופעה בשפה, הוא מקבל את התופעה בטבעיות, אין היא מעוררת אצלו כל צרימה או אי־נוחות, ואין היא מסיחה את דעתו מן המסר המועבר לו.

18. חלק מן המבנים והתופעות אפשר להסביר כטעויות שהשתרשו או לקשר אותם בצורה אחרת לאופן ההפקה, ואולם גם אם יסודם בכך, הם עברו גרמטיזציה, והיום הם בהחלט חלק משימוש הלשון התקין ולא "מעידה" הנובעת מהיעדר תכנון מוקדם.

19. לקריטריון דומה ראה רוזן, תשי"א, עמ' 10.

ג. **הפקת התופעה בטבעיות בפי המוענים מתוך בחירה שלהם** – את דרך ההבעה הזאת הם בוחרים מאפשרויות ההבעה שלרשותם. ניסוח זה בא להבדיל בין שימוש במבע שהוא טבעי ומתאים בעיני המוען לבין שגיאות שהוא מפיק לעתים במהלך שטף הדיבור, שאותן לא נרצה לכלול בדקדוק.

ובכן נראה שהתופעות הנזכרות בקבוצה 1 לעיל, כגון התחלות הנפל, התיקונים העצמיים והבלילים התחביריים עומדות בשני הקריטריונים הראשונים שצוינו לעיל, כלומר, הן רווחות מאוד בדיבור ומתקבלות בטבעיות רבה אצל הנמען.²⁰ אשר לשגיאות הלשון, שנכללו אף הן בקבוצה 1 בהיותן תוצאה של "תכנון תוך כדי דיבור" – אלה רווחות פחות ולעתים אף מעוררות אי-נוחות אצל הנמענים (כלומר אינן עומדות בשלמות בקריטריון השני). ואולם כל התופעות השייכות לקבוצה 1 אינן ממלאות את הקריטריון השלישי, כלומר לא ניתן לומר שהמוען בוחר בהן. כך, למשל, לא נוכל לומר שהמוענים בוחרים לגמגם או לטעות. לעומת התופעות בקבוצה 1, הרי התופעות הנזכרות בקבוצה 2, שאנו שוקלים כאן אם יש לראות בהן חלק מדקדוק הלשון הדבורה, אכן עומדות בשלושת הקריטריונים הנזכרים. התופעות האלה רווחות מאוד (קריטריון א), הן מתקבלות בטבעיות אצל הנמענים (קריטריון ב), והן גם נבחרות ומופקות בטבעיות בפי המוענים (קריטריון ג). למשל, הדובר המשתמש במבנים התחביריים המיוחדים (כמו המשפטים החד-איבריים: "פסיכית", "משגע"), או בהוספת ה"א הידיעה לנסמך ("האמצעי מיגון") וכיוצא באלה עושה זאת בטבעיות, במודע, מתוך בחירה וללא כל הסתייגות.

יש הקבלה מסוימת בין החלוקה הזאת²¹ לבין חלוקות דומות שעשו במאה העשרים גדולי הבלשנים: פרדיננד דה-סוסיר דיבר בתחילת המאה על הבחנה בין parole לבין langue. הוא התכוון להבדל מהותי הקיים בין ההפשטה של השפה לבין ביצוע הדיבור הלכה למעשה (ראה דה-סוסיר, 1916). במחצית השנייה של המאה העשרים פיתח נועם חומסקי תאוריה מפוארת שאחד מעקרונותיה הבסיסיים הוא ההבחנה בין הכשירות הלשונית של דוברי הלשון (competence), דהיינו המנגנון המובנה במוחם של הדוברים ומאפשר להם לייצר ולהבין את

20. בבדיקה קצרה שערכתי, אמרתי לנבדקים משפטים שכללו התחלות נפל, חזרות, תיקונים עצמיים ובלילים תחביריים, וביקשתי מהם לחזור בדיוק על מה שנאמר. ברוב המכריע של המקרים לא חזרו הנמענים על חלקים אלה של המבע, אלא התעלמו מהם לחלוטין. מתברר אפוא שהנמען מורגל ומנותב לקבל מסר, ושברי מסרים חסרי משמעות אינם נקלטים אצלו כלל. במקרים של בלילים תחביריים תיקנו הנבדקים את המשפט והפיקו משפט בעל מבנה קוהרנטי. בדיקה מקיפה תיערך בקרוב.

21. חלוקה דומה ראה אצל בייבר ואחרים, 1999.

המשפטים בשפה, לבין הביצוע הלשוני (performance) שהוא השימוש בשפה באקט תקשורתי מסוים (ראה חומסקי, 1965).

אני עוסקת כאן בחלוקה לשני סוגי תופעות במסגרת הלשון המדוברת, ואני מנסה להכליל ולומר על ביצועים לשוניים לא מודעים שהם תופעות של הפקה, גם אם הם רווחים מאוד ומקובלים כחלק מן הלשון המדוברת, ולעומת זאת על ביצועים לשוניים מודעים אני טוענת שהם דקדוק, גם אם היה מקובל בעבר לראות בהם יצירי לשון וולגריים, חלק מן הביצוע הלא מוקפד שאינו שייך לדקדוק.²² אף היום יהיו רבים שיתנגדו לכלול בדקדוק כלשהו, לרבות הדקדוק של הלשון הדבורה, כמה מן התופעות הללו שאני רואה בהן חלק מדקדוקה של לשון זו, שכן הם יראו בהכללה כזאת, גם אם היא מתארת בלבד, מעין מתן לגיטימציה לתופעות הללו.²³

מיון תופעות הלשון המיוחדות את השפה הדבורה לשני סוגים חשוב גם לאפיון משלבי השפה. קבוצה 1 – "תופעות הפקה" – מאפיינת את כל משלבי הדיבור ולא דווקא את המשלב הנמוך. יתר על כן, במשלב הפורמלי מופקים יותר גושי דיבור גדולים הכרוכים בתכנון רב יותר. תופעות הלשון הנובעות מ"תכנון תוך כדי דיבור" (קבוצה 1 לעיל) יהיו אפוא שכיחות יותר במשלב זה. במשלב של שיחה יום-יומית החילוף שבין הדוברים מרובה, ומשך הדיבור של כל דובר קצר יחסית. משפטים קצרים אינם כרוכים בתכנון מורכב, ולכן בשיחות יום-יומיות תופעות מסוג זה רווחות פחות.

לעומת זאת התופעות בקבוצה 2, שהן בגדר המקובל והרגיל בלשון הדבורה, רווחות הרבה יותר דווקא בשיחות במשלב הלא-פורמלי, וככל שהדיבור פורמלי יותר, הוא קרוב יותר לשפה הכתובה, והדובר ישתדל למעט בשימוש במבנים ובצירופי לשון המיוחדים ללשון הדבורה. למשל, יישמע מוזר אם בהרצאה רשמית יגיד המרצה משפט כגון בשפה הדבורה יש התחלות נפל **למה** הדוברים מתכננים את דבריהם תוך כדי דיבור. או משפט כגון **שהדובר** רוצה לשנות את מבנה המשפט, הוא נוטש את ההתחלה שהפיק ומתחיל שוב באופן שונה. ואולם בשיחה בלתי פורמלית שימוש ב**למה** כמילת שעבוד לפסוקית סיבה ושימוש ב**ש** כמילת שעבוד לפסוקית זמן נתפסים ברוב המקרים שימושים רגילים.

22. נגד ההבחנה כפי שהיא מוצגת אצל חומסקי יצאו רבים: לנקר, 1991; לייקוף, 1987; גבעון, 1984. ראה אריאל (פרק ממחקר שטרם פורסם), לעניין ההבחנה בין performance ל-competence בהקשר של הגבול שבין פרגמטיקה לדקדוק.

23. בבדיקה שערכתי בהקשר אחר בשינויים הנערכים בכתוביות בעברית בטלוויזיה לתכניות מלל בעברית (ראה בורוכובסקי בראבא, תשס"ב), מצאתי שאף על פי שהמדיניות הכללית היא להביא את השפה הדבורה בכתוביות בעריכה מזערית בלבד, מתקשים העוסקים במלאכה להשאיר בעינין מה שנראה להם שגיאות לשון, והם מתקנים כמה מהן דרך קבע.

ראינו עד כה שהתופעות הרווחות בלשון הדבורה נחלקות לשני סוגים עיקריים הנבדלים זה מזה בפרמטרים אחדים. גם אם אנו משוכנעים עתה שיש הבדל בין תופעות הרווחות בלשון הדבורה עקב אופי הפקתה ובין תופעות הרווחות בה משום ש"כך מדברים", עדיין נשארת בעינה השאלה אם אפשר או צריך לכוון "דקדוק" תופעות מהקבוצה השנייה. אם לא נקרא להן "דקדוק", נצטרך לומר שאין דקדוק ללשון הדבורה, וזו בוודאי הכרזה שאיש לא יעמוד מאחוריה. אם נימנע מלקרוא להן "דקדוק", ונמשיך לקרוא "דקדוק" רק למה שנחשב ראוי בשפה הכתובה, הרי נמצא את עצמנו במצב האבסורדי של "דקדוק לחוד ומציאות לחוד", כלומר מחד גיסא, חלק גדול ממה ששייך לדקדוק לא קיים בלשון, ומאידך גיסא, חלק גדול ממה שקיים בלשון הדבורה אינו מצוי בדקדוק שלה. לעומת זאת אם נחליט שהמבנים התחביריים והצירופים הלשוניים המייחדים את הלשון הדבורה שהוצגו לעיל (התופעות מקבוצה 2) הם חלק מן הדקדוק של הלשון הזאת, נצטרך להציע דקדוקים שונים לשפה הדבורה במשלבים השונים שלה ובסוציולקטים השונים הרווחים במקומותינו. משפט כגון אני מבקשת לומר לכם דברים אחדים הוא בהחלט חלק מדקדוק הלשון הדבורה בנסיבות פורמליות, כגון הרצאה, ואולם משפט כגון זה בבית בזמן ארוחת הערב או באוטובוס ייתפס בלתי מתאים לנסיבות הפקתו, בלתי קביל, ושמא נכון לומר – אף בלתי דקדוקי.

תם ולא נשלם. שאלות רבות נשארו בלתי פתורות: מתי תופעה נכנסת לדקדוק? האם כל מה שמשמש בטבעיות את הדוברים ראוי באמת להיות מכונה "דקדוק", או שמא דקדוק הוא רק מה שמומחים כוללים ו"מקדשים" בספרי הדקדוק? במקרה של השפה המדוברת ראינו שחלק משגרת הלשון יסודה בשגיאות ומעידות שעברו גרמטיזציה. האם נכשיר אותן ונכנה אותן "דקדוק", או אולי ראוי יותר לכוון "דקדוק" נורמה גבוהה שיש לשאוף אליה? במילים אחרות, היכן הגבול בין מה שנראה שגיאות ובין מה שנכלול בדקדוק? האם בדיקות סטטיסטיות יכריעו בשאלה?²⁴ כדי לשבר את האוון נשאל את השאלה על תופעה אחת: האם נעז לכלול בדקדוק הלשון הדבורה את השימוש בשם המספר הנקבי כבלתי מאופיין, אף על פי שיישמע צורם למספר גדול של דוברים? לסיכום, על אף השאלות הרבות והסבוכות אני מציעה לאמץ את המושג "דקדוק הלשון הדבורה" ולראות בו את אוסף הכללים, המבנים, המילים והצירופים המעמידים את המטען הלשוני של הדובר. זה יהיה דקדוק מתאר של השפה העברית הדבורה, ודקדוק כזה אכן מצווה להציג את מבני הלשון ותופעות הלשון באשר הם. הוא לעצמו, והדקדוק הנורמטיבי לעצמו.

24. וראה שאלות דומות כבר אצל רוזן, תשי"א.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- אזר, תשנ"ג = מ' אזר, "לקראת הבנת מבנה המשפט הממוקד בעברית בת-זמננו",
העברית שפה חיה, בעריכת ע' אורנן, ר' בך-שחר וג' טורי, חיפה תשנ"ג,
עמ' 87-99
- אריאל (פרק ממחקר שטרם פורסם) = M. Ariel, "Grammatical Competence Vs. Pragmatic Performance"
בורוכובסקי בר-אבא, תשס"ב = א' בורוכובסקי-בר אבא, "דברים שאין הנייר
סובל": עיון בטקסטים מקבילים דבורים וכתובים, מדברים עברית: לחקר
הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, תעודה, יח, בעריכת ש' יזרעאל,
תל-אביב תשס"ב, עמ' 353-374
- בייבר, 1988 = D. Biber, *Variation across Speech and Writing*, Cambridge = 1988
- בייבר ואחרים, 1999 = D. Biber et al., *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Harlow 1999
- בר, תשנ"ז = ט' בר, "הייחוד בעברית בת זמננו", לשוננו ס (תשנ"ז), עמ' 297-328
בר-אשר, תשמ"ג = מ' בר-אשר, "נשכחות בלשון התנאים - בין הסופר לנקדן של
כתב-יד קאופמן של המשנה (בירור ראשון)", מחקרי לשון מוגשים לזאב בך-חיים
בהגיעו לשיבה, בעריכת מ' בר-אשר ואחרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 83-110
- גבעון, 1984 = T. Givón, *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, Vol. 1, Amsterdam 1984
- גולדברג וקנטור, תשס"ד = ד' גולדברג וה' קנטור, "זיה זה! לא, זה לא זה, זה זה!":
על הכינוי 'זה' בעברית של ימינו", בלשונות עברית 53 (תשס"ד), עמ' 43-56
- דה-סוסיר, 1916 = F. De Saussure, *Cours de linguistique generale*, Paris 1916 = 1916
(English translation: *A Course in General Linguistics*, New York 1959)
- דובואה, 2001 = J. W. Du Bois, "Discourse and Grammar", *The New Psychology of Language: Cognitive and Functional Approaches to Language Structure*, ed. M. Tomasello, Vol. 2, Mahwah 2001,
pp. 47-87
- האלידיי, 1989 = M. A. K. Halliday, *Spoken and Written Language*², Oxford = 1989
- חומסקי, 1965 = N. Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge = 1965
- טאנן, 1989 = D. Tannen, *Talking Voices - Repetition, Dialogue, and Imagery in Conversational Discourse*, Cambridge 1989
- יוקר וזיב, 1998 = A. H. Jucker and Y. Ziv (eds.), *Discourse Markers: Description and Theory*, Amsterdam-Philadelphia 1998

יזרעאל, תשס"ב = ש' יזרעאל, "דברי פתיחה", מדברים עברית: לחקר הלשון המדוברת והשונות הלשונית בישראל, תעודה, יח, בעריכת ש' יזרעאל, תל־אביב תשס"ב, עמ' יג-טז

לנקר, R. W. Langacker, *Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar*, Berlin 1991, pp. 104-105, 262-263 = 1991

לייקוף, R. Lakoff, "Some of my Favorite Writers are Literate: The Mingling of Oral and Literate Strategies in Written Communication", *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*, ed. D. Tannen, Norwood, NJ 1982, pp. 239-247 = 1982

לייקוף, G. Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago 1987 = 1987

מילר וויינרט, J. Miller and R. Weinert, *Spontaneous Spoken Language: Syntax and Discourse*, Oxford 1998, pp. 1-71 = 1998

פוקס ואחרים, B. A. Fox, M. Hayashi and R. Jasperson, "Resources and Repair: a Cross-Linguistic Study of Syntax and Repair", *Interaction and Grammar*, E. Ochs, E. A. Schegloff and S. A. Thompson (eds.), Cambridge 1996, pp. 134-184 = 1996

צ'ייף, W. L. Chafe, "Integration and Involvement in Speaking, Writing and Oral Literature", *Spoken and Written Language: Exploring Orality and Literacy*, ed. D. Tannen, Norwood, NJ 1982, pp. 35-53 = 1982

רביד, D. Ravid, "Death of a Rule: Neutralization of Gender Distinctions in Modern Hebrew Numerals", *Language Variation and Change* 7 (1995), pp. 79-100 = 1995

רביד, D. Ravid-Diskin, *Language Change in Child and Adult Hebrew: A Psycholinguistic Perspective*, Oxford 1995 = 1995

רוזן, תשי"א = ח' רוזן, "דרכים במחקר הלשון: ב) הדקדוק", לשוננו לעם ב (תשי"א), עמ' 6-11